

İKTİSADİ KALKINMA VE NÜFUS ARTIŞI PARADOKSU ÜZERİNE YORUMLAR

*Yrd. Doç. Dr. A. Mesud KÜÇÜKKALAY
Osmangazi Üniv. İktisadi ve İd. Bil. Fak.*

Bazı durumlarda nüfus artışı art-tık iki ağızlı bir kılıcı andırmakta, talebi artırırken aynı anda besin maddesi üretimini de azaltmaktadır.

ÖZET

1945'ler sonrası bilim gündeminde ağırlıklı olarak yer almaya başlayan ekonomik kalkınma ve bu kalkınmanın sağlanabilmesi için çeşitli çalışmalar yapılmış ve teoriler ileri sürülmüştür. Benzer paralelde kalkınma kavramı iktisat bilimi literatürünü uzunca bir zaman sürecinde yoğun tartışmalarla meşgul eden bir kavramdır da. İktisadi kalkınma aynı zamanda ideolojik yaklaşımların da çoğu zaman sine qua non'u olmuştur. Arzu edilen bir durum olan iktisadi kalkınmaya engel olan unsurlardan en önemlisi kabul edilen nüfus, iktisatçıların inceleme odağı olmuştur ve olmaya da devam etmektedir. Bu makale çalışmasında iktisadi kalkınma ve nüfus arasındaki ilişki ortaya koyularak, bu ilişkinin nüfus eksenli olarak bir engel olma/olmama niteliği taşıyıp taşımadığı tartışılacaktır. Bu çalışmanın amacı orijinal bir yenilik getirmek değil, nüfus ve kalkınma ile insan hakları, küreselleşme ve modern dünya ekseninde yeni tartışmalar başlamasına ön ayak olmaktır.

Anahtar Kelimeler

Kalkınma, nüfus, istihdam, gelişmişlik, azgelişmişlik.

1. GİRİŞ

İktisadi kalkınma, iktisat literatüründe belki de üzerinde en fazla araştırma yapılan konulardan birisi olarak dikkati çekmektedir. Son zamanlarda iktisatçıları sanki anlaşmışlarçasına iktisadi büyüme ve kalkınma kavramlarını çalışmaları içine almaktadırlar. Politikacılar da öyle. Bu durum aslında ilk bakışta hiçte şaşırtıcı görünmemektedir. Nitekim bunun iktisatçıların ilgi gösterecekleri bir konu olması doğaldır. Buna ek olarak iktisadi büyüme ve kalkınma yüz elli yıl önce gelmiş iktisatçıların bile uğraştıkları bir konu sayılır. (DOBB, 1981, s. 115) Kalkınma konusundaki araştırmaların çokluğu ile doğrusal orantılı bir şekilde bu konu üzerinde yapılan araştırmalar kapitalist ve sosyalist ideologların bir savaş alanı halini de almıştır. Nitekim gelişmişlik ve azgelişmişlik bağlamında ortaya atılan teorilerin çift başlılığı, azgelişmişliğin nedenleri konusunda düğüm-len-mektedir. (TINBERGEN, 1962) Azgeliş-

mişlik ve (dolayısıyla) kalkınma kavramı taşıdığı ideolojik yükün altında ezilip, yararlılığını yitirmiş bir kavramdır. Aslında her kavram kullanıldığı sorunsal içinde anlam kazanmaktadır. Azgelişmişlik ve (dolayısıyla) kalkınma kavramı da bir sürü sorunsalın içinde görev yapmış ve tanımı olanak-sız-laşmıştır. (KEYDER, 1979, s. 35) Bu imkansızlık bugün dahi sür-mek-tedir.

Tüm bu tartışmalı konulara ek olarak iktisadi kalkınmayı sağlayabilmede ülkeler önemli engellerle karşılaşmaktadır. Bunların başında nüfus ve nüfus artışı gelmektedir. Nüfus artışının kalkınma önünde bir engel oluşturduğu, gelişmişlikle ya da azgelişmişlikle nüfus arasında ters yönlü bir ilişkinin varlığı ve bu iki unsurun sıkı sıkıya bağlılığını da ortaya konmuştur. (KUYUCUKLU, 1982, s. 127) Bu ilişki kalkınma iktisadına değinen tüm ders kitaplarının temel argümanı haline gelmiştir. Nitekim Freyssinet bu konuda şöyle demektedir: *Şu halde, endüstri devrimi azgelişmişliğin tarihsel başlangıç noktası ve gelişmiş ülkelerin ekonomik çabası ile dünyanın geri kalan bölümü ile gelişmiş ülkeler arasındaki büyüyen açığın kaynağı olarak görülebilir. Bu açık azgelişmiş ülkelerdeki nüfus patlaması ile daha belirgin hale gelmiştir. Nüfus patlaması azgelişmiş ülkeleri insan maliyetini kapamada daha yetersiz hale getirmiştir. Bu iki olgunun bileşimi hem objektif yetersizlik hem de nispi düşüklük olarak hissedilen günümüz durumunun kaynağıdır.* (FREYSSINET, 1985, s. 12). Kalkınmamış (azgelişmiş) ülkelerde nüfus artış hızı genellikle %4 dolayındadır. Oysa aynı oran kalkınmasını sağlamış ülkelerde %2-2,5'un üzerine pek çıkmamaktadır. Gerçi azgelişmişlerde çocuk ölüm oranı da yüksek olmakla beraber, bir taraftan doğum oranının yüksek olması, diğer yandan da sağlık önlemlerindeki olumlu gelişmelerin ölüm oranını azaltması, azgelişmiş ülkelerde nüfus artışının yine de yüksek olması sonucunu doğurmaktadır. (SAVAŞ, 1986, s. 23-24; Ayrıca bknz: BROWN, 1978, s. 29-40)

Geleneksel olarak tanımlamada kalkınma ve milli gelir artışı arasında ortaya koyulan doğrusal ilişkiden (HANSON, 1986, s. 117; WB, 1993, s. 238; UN, 1992, s. 19-20) hareketle nüfusun büyüme ve kalkınma önünde bir engel oluşturduğu ve tüm büyüme ve kalkınma çabalarını geriletmediği ileri sürülmüştür. Tarih boyunca aksi görüşlere rağmen fazla nüfus ve nüfusun artış trendi kalkınmayı engelleyen ve onu yavaşlatan bir unsur olarak ifade edile gelmiştir. Ancak tüm bunlara ek olarak nüfus, ekonominin hem aktif hem de pasif iki açılı bir faktörü olarak değerlendirilmektedir. Bir taraftan ekonomiyi yöneten ve hasılayı yaratan bir unsur iken, aynı zamanda ekonomi tarafından yönlendirilen ve hasılayı tüketen bir unsurdur. Bu anlamda kalkınma ve nüfus arasında yapıla gelen tartışmalar ekseninde yeni açılımların ve tartışma noktalarının da ortaya koyulması gerekmektedir.

2. SÜRDÜRÜLEBİLİR İKTİSADİ KALKINMA

İktisadi kalkınma kavramı Latin kökenli Batı dillerinde *development*, *developpement*, *desarollo* şeklinde 15 yüzyıldan günümüze kadar kullanılması-

na rağmen, iktisadi anlamda kullanımı daha çok II. Dünya Savaşı'ndan sonra yaygınlaşmıştır. 1909 Basımı Larousse'da kavram iktisadi anlamdan çok biyolojik anlamda kullanılırken, 1993 basımı Oxford English Dictionary'de kavrama yaklaşık on tane anlam karşılığı verilmesine rağmen, iktisadi niteliğini belirten bir karşılık bulunmamaktadır. BM'nin ana sözleşmesinde kalkınma kavramı medeniyet kavramının eşanlamlısı olarak kullanılmaktadır. Aynı kuruluşun 1958 tarihli bir memorandumunda kavram daha netleşmek-te ve bugünkü anlamına ulaşmaktadır. (BAŞKAYA, 1994, s. 23-25)

İktisat terminolojisinde iktisadi kalkınma kavramı ile ilgili ve ona en yakın olarak kullanılan kavram büyümedir. Büyüme kalkınmanın eşanlamlısı değildir. İktisadi büyüme ulusal ya da kişi başına gelirdeki ve üretimdeki artışı gösterir. (HANSON, 1986, s. 117) Tersine, iktisadi kalkınma kavramı refah anlayışını daha geniş bir açıdan yakalar. Bu ise; kavrama kültürel, sosyal ve politik değişken-le-rin katılmasını sağlar. Kalkınma, ekonomik göstergelerdeki büyüme-nin yanında yapısal olarak birtakım sosyal iyileşmeleri de içerir.

Dünya Bankası kalkınma hızı, nüfusun sektörel dağılımı, üretkenlik, okur yazarlık, şehirleşme indeksi, doğum ölüm oranları, sektörlerin oransal önemi kriterlerden hareketle kalkınan ve kalkınmakta olan ülke kavramlarına açıklık getirmektedir. Dünya Bankası'nın 1993 yılındaki raporuna göre yaklaşık 100 ülke kalkınmakta olan ülke statüsündedir. Kişi başına GSMH'nin 650 doların altında olan 40 düşük gelirli, 650-7820 dolar arasında olan 64 orta gelirli ülke bu statüdedir. 11.200 dolar ve yukarısında kişi başına GSMH'ye sahip olan 21 ülke ise yüksek gelirli, yani kalkınmış ülke statüsündedir. Ayrımda temel kriter milli gelir olmaktadır. Ancak niceliksel olan bu kriter dışında Dünya Bankası nüfus, yüzölçümü, büyüme oranı, ortalama hayat süresi, kadın ve yetişkinlerin okuma-yazma oranları da kullanılmaktadır. (WB, 1993, s. 238-239). Dış borç yükü ve toplam ihracatta petrol ihraç oranı gibi kriterler de bunlara eklenmektedir. (WB, 1992, s. 306-308). Fakat iktisadi kalkınmanın sosyal boyutunu içeren kriterler oluşturulurken ülkeler arasındaki verilerin kalitesinin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Dünya Bankası'nın sosyal kalkınma kriterleri arasında günlük kalori arzı, kişi başına düşen telefon, otomobil, gazete ve enerji tüketimi ile öğrenci-öğretmen oranı yer almaktadır. (WB, 1990), s. 143.

Bu açıdan bakıldığında büyüme sorunu gelişmiş ülkelerin, kalkınma ise, halen yapısal sorunlarla uğraşan diğer ülkelerin sorunu olmak durumundadır. Nitekim Paul Baran kalkınmayı, yapısal değişime indirgemek yoluyla; ekonomik kalkınma tarih boyunca toplumun etkileri zaman içinde uzayıp derinleşen toplumsal, ekonomik ve siyasal yapılarında bir dönüşüm anlamına gelmiştir şeklinde tanımlamak-tadır. (BARAN, 1974, s. 72).

Kuşkusuz kalkınma ve büyüme sorunsalı noktasında yapıla gelen tartışmalar burada incelenmeyecek kadar uzundur. Ancak buna rağmen halen dünyamızda büyüme ve kalkınma sorunu ile uğraşan onlarca ülke bulunmaktadır. Ve her fırsatta bu ülkelerin büyümemesi ve kalkınmaması nedenleri birbiri ardına sıralanmaktadır. Bu nedenler arasında Batı ve ABD üniversitelerinde okutulan temel ders kitapların da bile büyüme ve kalkınmanın önündeki birincil

engelin nüfus olduğu belirlenmekte ve insan nüfusu ile kalkınma oranı arasındaki ters yönlü ilişki hemen vurgulanmaktadır. (SAMUELSON, 1985, s. 818; PETERSON, 1967, s. 402; LIPSEY, s. 813) Şayet nüfus çıktıdan veya üretim kapasitesinden daha hızlı büyüyecek olursa kapital başına ortalama bir gelişme mümkün ve olanaklı olmayacaktır. (PETERSON, 1967, s. 407). Bir başka söylemle kalkınmayı sağlayabilmenin temel koşulu nüfus artışını frenlemek ve tanımlandığı şekli ile nüfus artış hızını GSMH hızından daha küçük bir düzeyde belirlemektir. Aynı şekilde sosyal göstergelerdeki gelişmenin de nüfus artış hızının üzerinde kalması gerekmektedir.

3. EKONOMİK AÇIDAN NÜFUS VE TEORİLERİ

Nüfus genel bir tanımla, dünyada ya da herhangi bir ülkede o anda yaşamakta olan insan sayısını ifade eder. Ve fizyolojik bir nedenden hareketle sürekli olarak artma eğilimi içindedir. Yanı sıra düşünce tarihi ile paralel olarak da nüfus, ekonomik analizlere daha önceden de ifade ettiğimiz gibi çift başlı olarak dahil edilmiştir. Dünya nüfusu, yüzyılımızda da II. Dünya Savaşı'ndan sonra, özellikle gelişmekte olan ülkelerde şiddetini hissettiren ve ikinci nüfus patlaması adı ile tanımlanılacak kadar önemli nitelik kazanan bir hızda artmaktadır. İşte, gerek bu artış ve yarattığı sosyal, ekonomik, siyasal sorunlar, gerekse bu sorunları çözümlenmek yolunda 1950'lerden itibaren girilen aile planlaması uygulamaları, nüfus konusunu her çağdakinden daha güncel kılmış, konuya ilişkin çeşitli yaklaşımlar, teoriler bilim çevrelerinde ve dünya kamuoyunda tartışılır olmuştur. (ÖZOĞUZ, 1972, s. 44; CIPOLLA, 1990, s. 100-105) Bu tartışmalarda insanlar ekonomi içinde iki şekilde değerlendirilmişlerdir. Değerlendirme biçimlerinin ilkinde insanlar bir üretim faktörü olarak düşünülür. Diğer bir söylemle bu anlamda insanlar üretim için bir araç durumundadırlar. İkinci değerlendirme biçiminde insanlar sosyo-ekonomik yöntemlerin sosyal amaçlıdır. Birinci yaklaşım çerçevesinde insanların, çalışma kapasitesini etkileyen elemanların incelenmesi ve bu elemanların üretim üzerindeki etkileri, yani insanların üretim faktörü olarak analiz edilmeleri beşeri kaynak ekonomisi olarak adlandırılmaktadır. (YÜCE, 1985, s. 40'dan; CORREA, 1963, s. 9) Fakat bu noktada bu çalışmanın dışında kalan yeni bir tartışma da; insan kaynaklarının bir üretim faktörü olup olmadığı tartışması gündeme gelmektedir. (KÜÇÜKKALAY, 1998, s. 77-79) Hem ekonomik çıktıyı üreten, hem de bu çıktıyı çeşitli mekanizmalar yardımıyla aralarında bölüşerek paylaşan nüfus, iktisat tarihi süreci içinde de sürekli incelenen gelmiştir. Yunan'da, Çin'de, Hindistan'daki öğretilerde, Hıristiyanlık'ta, İslamiyet'te, Orta Çağ toplumlarında ve modern toplumlarda nüfusa ilişkin teoriler geliştirilmiştir. Zaman zaman iktisadi gerekçelerle artırılması ya da artışının sınırlandırılması yolunda görüşler ileri sürülen nüfusun sosyolojik ve psikolojik açılarından da analiz edilerek artırılması ya da artışın sınırlandırılması yönünden görüşler ileri sürülmüştür. Sosyolojik ve psikolojik nedenler şimdilik bu çalışmanın sınırları dışında tutulmuştur.

İktisadi açıdan bakıldığında nüfus teorileri genel beş başlık altında analiz edilebilir. Bu başlıklar Malthus öncesi dönem, Malthus'un Nüfus Teorisi, Sos-

yalist-Marksist Nüfus Teorisi, Optimum Nüfus Teorisi ve Modern Nüfus Teorileri olarak sıralanabilir. (EKONOMİ ANSİKLOPEDİSİ, 1984, s. 006-1007) Malthus öncesinde sistemli olmamakla birlikte dinlerin ve filozofların geliştirdikleri bir nüfus teorisi demetine rastlamak olanaklıdır. Örneğin Eski Çin'de nüfus artışının zira-i üretim verimliliğini kısıtlayacağı ve bu yüzden mevcut topraklar ile nüfus arasında bir oranın olması gerektiği beklenirken, Antik Yunan'da nüfusun optimalitesi üzerinde durulmuş ve optimal nüfus iktisadi anlamda kendi kendine yeterlilik ve ulusal güvenlikle ilişkilendirilmiştir. İktisadi anlamda ve sistemli olarak ilk kez Merkantilist doktrinde ekonomik ve askeri kaygılarla fazla nüfus teşvik edilirken fizyokratlarda ise gerçek ekonomik artışı yaratan tarıma negatif etkisi olmadığı sürece nüfusun artmasında bir sakınca görülmemiştir. (SAVAŞ, 1999, s. 137).

Malthusyen nüfus teorisi, döneminde yaşanan sefaletin açıklanmasında; nüfus artışı ve gıda maddeleri artışı arasındaki ilişkiden yola çıkmaktadır. Nüfus geometrik artarken, besin maddeleri aritmetik olarak artmaktadır. Bu nedenle ülkelerin sefalet içine düşmemeleri ve yoksullaşmamaları için ya doğal engeller tarafından ya da önceden alınan önlemler ile nüfus kontrol edilmelidir. Böylelikle tabiat sofrasından beslenen birey sayısı sınırlandırılmış olacaktır. T. R. Malthus kontrolde ikinci yöntemi tercih etmektedir. (MALTHUS, 1973, s. 10-11).

Sosyalist teoride Marks öncesinde nüfus artışının ücretler genel düzeyini düşürmemesi için önlemler alınması gerektiği ileri sürülürken Marks'da aşırı nüfus (yedek işsizler ordusu) bizzat kapitalist sistemin kendisi tarafından ortaya çıkarılmaktadır. Marks'a göre Avrupa toplumlarının karşılaşmış olduğu aşırı nüfus sorunu, insanların biyolojik güdülerinin değil, fakat kapitalist üretim sürecinin sonucudur. İşgücü talebini sınırlayan temel etken, sermaye birikiminin yetersizliğidir. Ücretler düşük tutulduğu için toplam talep yetersiz kalmakta, dolayısıyla yatırım düzeyi de düşmektedir. Bu durum kapitalist toplumlarda nüfus veya işgücü fazlalığının nasıl ortaya çıktığını göstermektedir. Kaldı ki kapitalist sistemde sermaye sahipleri böyle bir işgücü fazlasının doğmasını bilinçli olarak isterler. (EKONOMİ ANSİKLOPEDİSİ, 1984, s. 1007).

Nüfus-ekonomik büyüme paralelliğinin temelindeki sorunsal-dan kopuş, Marks tarafından görelî nüfus fazlası aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Bu kavram, bir yandan nüfus hacminin artışı ile toplumdaki yoksulluk arasındaki doğrudan bağıntıyı kırarken, bir yandan da bu iki olgunun konumlarını da sermaye birikimi süreci açısından değerlendirme görevini yerine getirmektedir. Kapitalizmde ortaya çıkan işgücü fazlası, sermaye birikimi süreci tarafından yaratılmış olmakla kalmıyor aynı zamanda da bu sürecin devamlılığını sağlayan dayanaklardan birini oluşturuyor. Sosyalist teoride işgücü ücretinin sürekli gerileyen payı sermayenin yığılmasına hizmet ederken oluşturulan yedek işsizler ordusu ise işgücü sömürsünü sürekli kılan ve bir başka açıdan sosyalizmle geçişi hazırlayan bir unsurdur. Görelî nüfus fazlası, demek ki, sermaye birikimi sürecinin hem sonucu, hem de bir önkoşulu durumundadır. (BEHAR, 1982, s. 318).

Optimum nüfus teorisi, bir toplumdaki nüfusun en faydalı olabilecek bir optimumda olması gerektiğini savunurken, modern nüfus teorilerinde, kendilerinden önceye kıyasla köklü değişikliklerin olduğu görülmektedir. Bu değişikliklerin en önemlisi 1930'lu yıllara kadar güncelliğini yitirmeyen nüfus artışının doğal kaynaklar üzerindeki baskısının artık önemini yitirmesi olmuştur. Bunlardan Demografik Evrim Kuramı (C. P. Blacker) gereğince toplumların nüfusu beş gelişme aşamasından geçer. Sonuçta toplumların nüfusu son aşamada bir azalma trendi içinde olmak durumundadır. Düşük Düzeyde Denge Tuzağı Modeli'nde (Nelson) belirli bir ekonomik büyüme hızının altında gelişme sağlayan gelir artışları nüfusun artışını desteklemektedir. Bir başka teori ise Asgari Kritik Çaba Modeli'dir. (Leibenstein).

4. NÜFUS-EKONOMİK ETKİLERİ VE KALKINMA

Daha önce de ifade edildiği gibi nüfus ve iktisadi kalkınma arasında bir ilişki iktisat literatüründe sıkça göze çarpan konulardan birisidir. Bu incelemelerde ilkin nüfus artışının kalkınma üzerinde olumsuz etkilerinin bulunduğu; ikincil olarak da nüfusun kalkınma üzerinde olumlu etkileri bulunduğu tartışılmıştır.

Hızlı nüfus artışının iktisadi kalkınma bakımından olumsuz olduğu düşüncesi iki temel değerlendirmeye dayanmaktadır. Nüfusun zaten kalabalık olduğu yerlerde, hızlı nüfus artışı, tarımdaki azalan verimler dolayısıyla kişi başına geliri azaltmaktadır. Aynı zamanda tarımda artan nüfus kırdan kente göçün ana kaynağı olarak kentsel yaşamda kayıt dışı ekonominin oluşmasına yol açarken informel sektörler oluşturmakta ve kentsel yaşamın sosyal yönlerini olumsuz olarak tehdit etmektedir. Ayrıca, ek nüfusa sermaye bulma ihtiyacı, kaynakların, mevcut nüfusun verimliliğinin artırılması için kullanılmasını önleyecektir. (HABAKKUK, 1966) Bu durumu 1970'li yıllarda Dünya Bankası Başkanlığı da yapan Robert S. McNamara şu şekilde açıklamıştır:

"Bugünkü doğum oranları ciddi bir şekilde kalkınma çabası içinde bulunan dünyamız için tehlike teşkil etmektedir. Bunun neden böyle olduğunun anlaşılması gerekir. Bu durumun en büyük nedeni, bu toplumların hükümetlerinin, sınırlı olan milli tasarruflarını büyük oranda kalkınmayı sağlayan prodüktif yatırımlardan daha çok sadece bugünkü yaşama standartlarını devam ettirebilen demografik yatırımlara ayırmalarıdır." (MCNAMARA, 1973, s. 286).

Söz konusu bu durum farklı bir deyişle; ülkenin kapital stokunun ve kültür düzeyinin kişi başına düşen milli gelir düzeyinin gerektirdiği kadarlık bir hızla geliştirilmesinin yetersizliğidir şeklinde de ifade edilebilir. (ENKE, 1975, s. 223) Bunlara ek olarak nüfus artışının belirli bir yaşa kadar istihdam edilemediğinden ülke içindeki bağımlılık oranını ve tüketimi artırarak tasarrufları yok edeceği, eğitim ve sağlıkla ilgili cari harcamalar ile, prodüktif değil a-

ma demografik yatırımları artıracığı, özellikle gelişmekte olan ülkelerde teknolojinin gelişmesi için gerekli olan yatırımları ve kişi başına düşen kullanılabilir tabii kaynakları azaltacağı ve eksik istihdamı körükleyeceği de ifade edilebilir. (TANYERİ, 1987, s. 27-35; RICHARDSON, 1965) Sonuçta nüfus artışının ekonomiyeye olan etkileri kalkınma ve dolayısıyla yatırımlar noktasında düğüm- lenmektedir. Çünkü, ekonomik kalkınmayı sağlayacak tasarruf-yatırım artışı, bilin-diği gibi gelir düzeyi ile yakından ilgilidir. Kişi başına gelir düzeyi ne kadar yüksek olursa, o kadar fazla tasarruf ve yatırım yapılacak ve ekonomik kalkınma o denli hızlanacaktır. Böylece, kalkınma ile artan kişi başına gelir, bir yandan nüfusu artırarak milli geliri bölüşecek kişileri çoğaltmakta, diğer yandan da ekonomide global tasarruf-yatırım artışına neden olarak milli gelirin yükselmesini sağlamaktadır. Bu durumda gelişmekte olan ülkeler, kişi başına gelirden sürekli bir artış sağlayabilmek için gelir artış hızlarını, nüfus artış hızlarının üzerine çıkarmak zorundadırlar. (KARLUK, 1976, s. 212).

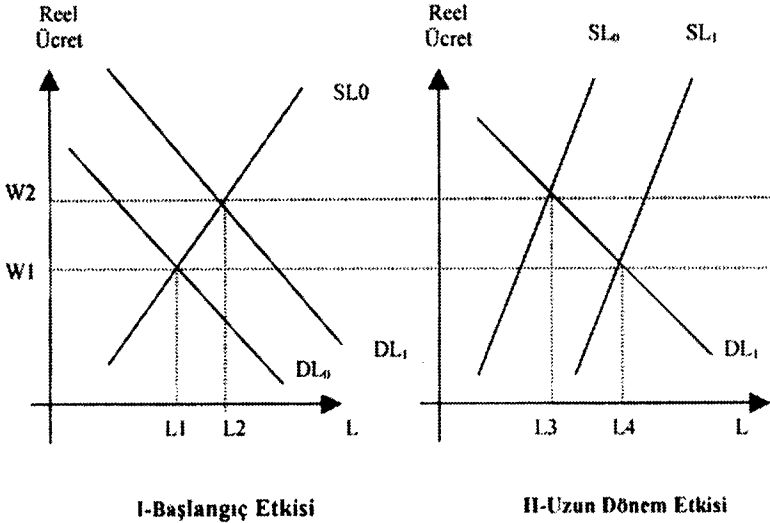
Bu ifade edilenlerin tam tersi olarak; nüfus artışının iktisadi kalkınma üzerindeki olumlu etkilerini savunan yazarlar da bulunmaktadır. Nüfusun iktisadi kalkınmayı desteklediği yolundaki görüş tamamıyla ayrı iki açıklama olarak gözükmektedir. Doğru olmamakla birlikte, açıklamada kolaylık olması açısından birincisine Keynesyen, ikincisine ise Ricardocu yaklaşım denilebilir. Keynesyen görüş; nüfus artışını efektif talep yolu ile yatırımı teşvik aracı olarak kabul etmektedir. Talep arttığı sürece, nüfus artışı yatırımları harekete geçirecektir. Ricardocu görüş ise; nüfus artışını, emek maliyeti üzerindeki etkisi bakımından yatırımları destekleyen bir konu olarak kabul etmektedir. Nüfus artışı son hasıladan emeğin payını azaltarak yatırımı teşvik etmektedir. (HABAKKUK, 1966, s. 24) Emeğin maliyeti ona ödenen ücretten oluşmaktadır. Klasik teoride ise ücret teorisi Ücret Fonu Teorisi adı verilen ve işçilere ödenecek ücretin her yıl ücret fonu olarak ayrılan, büyüklüğü ekonominin kapital stokuna bağlı olan bir fondan ödendiği; ücret haddinin ise "ücret fonu/nüfus miktarı" olarak belirlendiği görülmektedir. (KAZGAN, 193, s. 87) Nüfusun artışı mevcut ücret fonunun işçi başına düşen kısmını azaltacağından ücret hadlerini azaltacak, azalan ücret hadlerinin maliyetlerde yol açtığı düşüş ise yatırımları harekete geçirecektir. Keynesyen yaklaşım konusunda Alvin H. Hansen Fiscal Policy And Business Cycles simli çalışmasında şöyle demektedir: *Artan nüfus yoluyla piyasanın sürekli şekilde genişleyeceği ümidi müteşebbisleri son derece sevindiriyordu. Nüfusun artması nedeniyle oldukça saçma keşiflere bile geniş yatırım-lar yapılıyordu.*

Bu yaklaşımlarda nüfus artışı hem üretim yapma, hem de bu üretimin gerçekleşmesini motive edecek talebin artırılması noktasında değerlendirilmiştir. Piyasanın genişletilmesi işbölümünün derecesini artırarak verimini artırır. Daha küçük ölçüde kurulması olanaklı olmayan birtakım tesisler kurulabilir, yatırımlar yapılabilir. Yatırım kararında yapılan hatalar nüfus artışı ile düzeltilmiş olur. Artmakta olan bir nüfus, müteşebbisleri daha fazla yatırım yapmaya teşvik eder. Sosyolojik bir açıklamaya göre de bütün toplumsal değişme ve gelişmelerin ana nedeni de nüfus artışıdır. (TÜRKAY, 1961, s. 86) Bu-

rada şunu da eklemek gerekir ki nüfusun iktisadi kalkınma üzerinde etkileri olduğu gibi iktisadi kalkınmanın da nüfus üzerinde etkileri vardır. (KÜÇÜK-KALAY, 1998, s. 88).

Büyüme ve kalkınma teorileri ve bunların nüfus konusundaki yaklaşımları, ya da doğru bir söylemle teorilerinde nüfusa nasıl yer verdikleri nüfus artışı ve kalkınma-büyüme arasındaki ilişkinin ortaya koyulabilmesi için de gereklidir.

Klasik büyüme teorisi, nüfus büyümesinin kişi başına gelir düzeyi tarafından belirlendiği görüşüne dayanır. Özellikle 1770'lerde tarımsal alanda üretkenliğin artması, yeni tohum ekme, toprak biçimlerinin gündeme gelmesi, yeni toprakların tarımsal üretime açılması, tarımsal üretimin artması şeklinde sonuçlandı. Şehre göç sonucunda artan talebin yarattığı genişleme üretimi, gelirleri ve halkın refahını artırıyor gibi görüldü. Ancak bu durumda klasik teori herhangi bir teknolojik değişimin olmaması durumunda refahın sürmeyeceğini yani büyümenin sürekli olmayacağını ifade etmektedir. Aşağıdaki şekillerde bu ifade gösterilmektedir. (PARASIZ, 1997, s. 291).

Şeklin birinci tarafında DL0 emek talep eğrisi ile SL0 emek arz eğrisinin kesiştiği noktada W1 ücret düzeyinden L1 miktar emek istihdamı ile işgücü piyasası dengede iken artan emek talebi aynı anda hem işgücü talebini artırmakta hem de daha yüksek düzeyde ve daha fazla miktarda istihdama neden olarak L2 emek istihdamı ve W2 ücret düzeyinde yeniden dengeye gelmektedir. Bu aşamada reel GSMH ve ücretler artmıştır. Ancak uzun dönemde bu durum klasik nüfus teorisi gereğince uzun dönemde büyümeyi engelleyecektir. Nitekim asgari geçim düzeyini ifade eden W1 ücret düzeyinin üzerine çıkmıştır ve bu durum nüfusun artmasıyla sonuçlanacaktır. Artın nüfus işgücü arzını artıracak, sonuçta ücretler geçimlik düzeye inerken, düşen ücretler işgücü talebinin L4 düzeyine çıkmasına neden olacaktır. Bu arada teknolo-

jik bir gelişmenin olmadığı varsayılmaktadır. Bu döngü ücretin düşmesi ile artan kâr oranlarını gündeme getirerek tekrar sermaye birikimin artmasına ve artın sermaye birikimi sonucunda emek talebinin artması ve aynı döngünün gerçekleşmesine neden olacaktır. Bu döngü sonsuza kadar devam etmez. Nüfusun belirli bir noktasında doğal ücret ödemeleri toplam üretime eşit olduğu noktada son bulur, ve bu durum ekonominin durgunluk haline girmesi ile ifade edilir. (SAVAŞ, 1986, s. 309).

Klasik iktisadın büyüme anlayışından sonra geliştirilen Keynesyen, Harrod-Domar ve Solow'un (Neo-klasik Büyüme Teorisi) büyüme teorileri gündeme gelmiştir.

Harrod-Domar modelinde nüfusun büyüme sürecindeki etkisine değinilmemiştir. Harrod ve Domar ve diğer tüm modern büyüme teorileri tarafından vurgulanan temel bir prensip, net yatırımın ikili etkisidir. Net yatırım, bir yandan çıktı için bir talep oluştururken, öte yandan da çıktı üretmek için ekonominin kapasitesini artırır. Örneğin, yeni bir fabrikanın yapımı ve teçhizatlanması, çelik, tuğla ve makine talebini artıracaktır. Öte yandan fabrika tamamlandığında ise ekonominin üretken kapasitesinde bir artış olacaktır. O halde, bir ekonomide herhangi bir dönemde gerçekleştirilen net yatırımın, bir talep bir de kapasite etkisi olacaktır. (PARASIZ, 1998, s. 384). Keynesgil modelde yer verilmeyen husus, bir dönemdeki net yatırımın, bir kapasite etkisinin olacağıdır. Net yatırım, bu dönemde ekonominin üretken kapasitesini ve bu nedenle bir sonraki dönemin potansiyel çıktısını artırır. Eğer bu genişleyen kapasite tam olarak kullanılırsa, gelecek dönemde toplam talep, içinde bulunulan toplam talebi aşacaktır. Böylece genel olarak, bir dönemden diğerine net yatırım yapılırsa, toplam talep dönemden döneme artacaktır. (PARASIZ, 1998, s. 384). Nüfus modele değişken olarak dahil edilmemesine rağmen, daha önceden belirlendiği gibi nüfus artışı Keynesyen ekonomide talebi artırıcı bir unsur olarak görülmüş ve dolayısıyla yatırımların ve milli gelirin artmasında etkin olduğu belirtilmiştir.

Neo-klasik büyüme teorisi, nüfus artışına ve teknolojik değişmeye, tasarruf, yatırım ve ekonomik büyümenin nasıl cevap verdiğini açıklamaktadır. Bu teori 1950'lerde Solow tarafından ortaya atılmıştır. Neo-klasik teoride, nüfusun büyüme oranı ekonomik büyüme oranını etkiler, ancak ekonomik büyüme nüfusun büyümesini etkilemez. Benzer şekilde, neo-klasik büyüme teorisinde teknolojik değişme oranı ekonomik büyümeyi etkiler, ancak ekonomik büyüme teknolojik büyümeyi etkilemez. Neo-klasik büyüme teorisinin özünde *sermaye stoku ve produktivite fonksiyonu* vardır. Teori *emek birimi başına sermaye ile emek birimi başına çıktıyı* göz önünde tutmaktadır. Basitlik amacıyla teori, insanların bir sabit saat miktarı çalıştığını ve herkesin çalıştığını farzetmektedir. Kişi başına sermaye stoku ne kadar hızlı büyürse, reel GSMH ve kişi başına gelir o kadar hızlı büyüyecektir. Ancak kişi başına sermaye stokunun büyüme oranını ne belirleyecektir? Bu sorunun cevabı kişi başına sermaye arz ve talebidir. (PARASIZ, 1997, s. 293).

Kişi başına sermaye arz ve talebinin $r1$ faiz haddinde dengede olduğu durumda teknolojik bir ilerleme sonucunda sermayenin produktivitesi artacak

bu sermaye talebinin artışına neden olacaktır. Sermaye talebinin artması reel faiz oranlarını yükseltecek bu tasarrufların artması ile sonuçlanacaktır. Böylece arz edilen sermaye miktarı kişi başına artmış olacaktır. Sermaye arttığı için reel faiz oranları tekrar düşüşe geçecek ve faiz oranları tasarruf sahiplerinin ulaşmak istedikleri reel faiz oranı olarak tanımlanan orana eşit oluncaya kadar gerileyecektir. Bu noktada tasarruf sıfırdır ve sermaye arzı yeniden belirlenmiştir. Bu süreç işlerken kişi başına GSMH artmaktadır. Kişi başına sermaye stoku ve reel ücret oranları artmıştır. Ekonomi büyüme yaşamıştır.

Neo-klasik anlamda ya da Solow'a göre nüfus büyümesinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi ise, aynen sermayenin amortismanı gibi kişi başına ya da işçi başına sermaye stokunu ve işçi başına hasılayı azaltmak yönündedir. Amortismanlar işçi başına sermayeyi yıpranma nedeniyle azaltırken, nüfusun artışı mevcut sermayeyi daha fazla sayıda işçinin kullanmasını gerektirdiği için azaltmaktadır. (YILDIRIM-DOĞAN, 1999, s. 554). Bir durağan denge halinde nüfus artış hızının artması, yeni bir durağan durum dengesini, daha küçük bir sermaye emek oranı ve yine başlangıçtakinden daha düşük bir işçi başına hasıla düzeyinde ortaya çıkarmaktadır. Neo-klasik modele göre iki durağan durum dengesi arasındaki geçişte, nüfus artışının hızlanması ekonominin toplam hasılasının eskisinden daha yüksek bir oranda büyümesini sağlarken, kişi başına hasıla, daha düşük bir düzeye inmektedir. (YILDIRIM-DOĞAN, 1999, s. 556).

Nüfus artışı temel Solow modelini üç açıdan değiştirmektedir. İlk olarak, nüfus büyümesi sürekli ekonomik büyümenin açıklanmasına yardımcı olmaktadır. Nüfus artışı durgun durumda emek başına sermaye ve emek başına çıktı değişmektedir. Çünkü emek sayısı n oranında artarken, toplam sermaye artı toplam çıktı da n oranında büyümektedir. Dolayısıyla nüfus artışı, durgun durumda emek başına çıktı sabit olduğundan, yaşam standardındaki sürekli artışı açıklayamamaktadır. Buna karşılık nüfus artışı toplam çıktıdaki sürekli artışı açıklayabilmektedir. İkinci olarak, nüfus artışı bazı ülkelerin niçin zengin bazı ülkelerin niçin fakir olduklarına bir açıklama getirmektedir. Nüfus büyümesindeki artışın etkilerine bakıldığında durgun durum sermaye düzeyini düşürecektir. Düşen bu sermaye düzeyi emek başına çıktı düzeyini de düşürecektir. Böylece Solow Modeli nüfusunun büyümesi daha yüksek olan bir ülkenin kişi başına GSMH'sının daha düşük olacağını öngörmektedir. (PARASIZ, 1998, s. 401).

İçsel Büyüme Teorileri adı verilen modern büyüme teorilerinde ise ekonomik büyümenin temelinde içsel bir değişken olan teknolojik değişmeden bu teknolojik değişmeyi yaratacak olan bilgi birikiminden hareketle analiz yapılmaktadır. Teknolojik değişmeyi gerçekleştirebilecek bilgi birikiminin sağlanması ise *beşeri sermaye* olarak değerlendirilen nitelikli insan gücünün ve toplumun bilgi birikiminin artması yoluyla ortaya koyulabilecektir.

Başlangıçta bilgi sermayesi getiri oranı düzeyinde denge faiz oranı sıfır olarak kabul edilmektedir. Bilimsel yöntemlerdeki artıştan sonra bilgi sermayesinin getiri oranı yükselir. Bu ise reel faiz oranının yükselmesi ve dolayısıyla bilgi sermayesi arzının da artması ile sonuçlanır. Böylece ekonomi bir büyüme süreci geçirmiştir. Bu durum sonsuza değin sürecektir. Bunun nedeni,

reel faiz oranlarının, tasarruf sahiplerinin ulaşmak istedikleri hedef reel faiz oranı olan zaman tercihi oranını aşmasıdır. Reel faiz oranının zaman tercihi oranını aşması ise tasarrufların pozitif olmasını ve sürekli olarak arzın artarak bilgi sermayesinin büyümesini beraberinde getirecektir. Tasarrufların artma hızı, bilgi sermayesi getiri oranının zaman tercihi oranını aşma yüzdesine bağlıdır. Bilgi sermayesinin getiri oranı ne kadar yüksekse reel faiz oranı da o kadar hızlıdır. Yeni büyüme teorisinde kişi başına reel GSMH atmakta ve bu artış, insanlar ve zaman tercihine göre daha yüksek getiri oranı ortaya çıkaran araştırmaya ve geliştirmeye yöneldikçe sonsuza dek sürmektedir. (PARASIZ, 1997, s. 298).

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada buraya değin yapılan eklektik analizde kalkınma, nüfus ve kalkınma ile nüfus arasındaki ilişkinin ana hatlarını ortaya koyduk. Ancak bugün bile tartışmaların sürdüğü ve kimi zaman ideolojik önkabüllerin egemen olduğu bu tartışmalarda bu ilişkinin nedeni, sonucu ve içeriği hakkında bilim gündeminde ortak bir yargı oluşmuş gözükmemektedir. İlk bunun böyle olmasına akıl yatar. Çünkü kavramlardan birisinin yüklendiği anlamdaki soyutluk bu ikisi arasında bilimsel bir sonuca gitmenin ilk engelini oluşturmaktadır. Üzerinde hemfikir olunmamış bir kalkınma-büyüme kavramı günde-gelince ve özellikle bunların nedenleri ve sonuçları soyutlaşınca daha araştırmaya başlanan ilk andan itibaren bir sorunlar yumağı da araştırma ile birlikte ilerlemektedir.

Bir başka nokta, söz konusu araştırma alanı ile ilgili olarak yine iktisat biliminin başlangıcında onun varoluş nedeni etrafında odaklanmaktadır. Bu odakta tıpkı diğer bilimler gibi iktisat biliminin amacı da "iktisat insan içindir" şeklinde ifade edilmelidir. Burada yine iktisat biliminin fizik bilimler gibi değerlendirilmesinin (metodolojik açıdan) ve oluşturulan teorilerin soyut dünyalarının sığılığında bahse-derek metodolojik bir vurgu yapmak yerinde olacaktır. Şu açıktır ki; iktisat bilimi insanlar için vardır. Ve insanların psikolojik, sosyolojik, dini, etnik, kültürel vb. özelliklerini iktisadın dünyasına değil ama, asıl olan insanların dünyasına iktisat bilimini adapte etmek gerekir.

Nüfus artışının dünya gıda kaynakları ve gıda arzı üzerinde olumsuz etkisinden bahsetmek ve bu etkiyi bilimsel bir gerçek olarak kanıtlamak da pozitif durum göz önüne alındığında olanaklı olarak görünmemektedir. Olanaklı görünmemektedir çünkü, dünyadaki mevcut enerji kaynakları ve gıda arzının mevcut temel kaynakları, dünyadaki çevre kirliliği, yok olan ormanlar ve verimli araziler sabit kabul edilirse, uzunca yıllar ve bugünkü dünya nüfusunun onlarca katını besleyebilecek bir potansiyele sahiptir. Ölüm oranları buna eklendiğinde bu sürenin daha da uzayacağı açıktır. O halde bugünkü az gelişmişlik sorunsalını biraz daha fazla olarak dünya ekonomik sistemindeki tarihsel geri plana ve aslında hiç de ifade edildiği gibi pratiğe yansımayan iktisat teorisi kurallarına bağlamak doğru olacaktır. O halde bugün dünyada yaşanan açlık sorunu bir yetmezlik sorunu değil de baskın olarak bir bölüşüm sorunudur aslında. Ortalama olarak bir ABD'li bir Etiyopya'lıdan 600 kat fazla enerji tü-

ke-tiyor, dünyanın en zengin altı ülkesi toplam kullanılabilir enerjinin %33'ünü kullanıyor. Tüm kullanılabilir kaynakların da üçte birini. Ortalama olarak bir ABD'li 50 Haitili kadar tüketiyor. (BAŞKAYA, 1997, s. 29) Bu pozitif durum aslında mevcut iktisat teorilerinin 13. Yüzyıl'dan beri hazırlaya geldikleri bir realite gibi görünüyor. Buradan aslında mücadele edilmesi gereken sorunun nüfus artışı ya da aç olan insanlar değil de, açlık ve kaynak dağılımındaki adaletsizlik olduğu açıkça ortaya çıkmakta. Global ve ulusal anlamda nüfus artışı ile mücadele edilse ve başarı sağlansa bile görünen o ki bu tarzda bir gelir dağılımı politikası izlenmeye devam edildiği sürece bazı ülkelerin kalkınmaları olanaksız gibi görünüyor.

Yanı sıra nüfusun evrensel özellikler göstermeyen bir unsur olduğu da kabul edilmelidir. Ayrıca bu kabule her koşul altında nüfusun azaltılması gerektiği argümanının da yanlışlığı eklenmelidir. Nüfus toplumdan topluma spesifik özellikler barındıran bir unsurdur. Ve söz konusu toplumun su-i generis yapısına göre de şekillenir. Aslında doğurganlık oranı da bu su-i generislik içine dahil edilmelidir. Yoksa doğurganlık oranının fazlalığını bazı ülkelerin az gelişmişliği ile değil ve fakat onların dünya görüşü ile özdeşleştirmek daha doğru olacaktır. Nüfus büyüme hızının eksilere düştüğü ve toplum içinde genç nüfusun %10'larda kaldığı bir ülkede nüfus artışını önlemenin de mantığı anlamsızlaşacaktır.

Nüfus artışının mevcut ücretleri aşağıya çekerek üretim girdi maliyetlerini düşüreceği ve kar marjlarını artıracığı düşüncesinde ise devreye sosyal devlet anlayışını eklemek gerekecektir. Sonuçta, olgulara nasıl bakıldığı değil, hangi açılardan bakıldığı önemlidir. Artan nüfusun niteliğinin artırılması zaten toplam işgücü içinde nitelikli sayısını artıracak, bu ise ücretlerin işverenler tarafından aşağıya çekilmesinde bir engel oluşturacaktır. Nüfusun niteliğinin artırılması noktasında ortaya çıkacak ek kaynak ihtiyacı için ise silahlanmaya, savaşımlara ve stratejik üstünlüklere ayrılan kaynaklardan aktarma yapılması önerisi mantıklı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Baran, P. (1974). *Büyümenin Ekonomi Politikliği*, (Çev. Günçe, E.), İstanbul: May Yayınları.
- Başkaya, F. (1994). *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*, Ankara: İmge Kitabevi.
- (1997). *Sömürgecilik-Emperyalizm-Küreselleşme*, Ankara: Öteki Yayınevi.
- Behar, C. (1982). Malthus-Marx ve Nüfus Sorunsalı, *İÜ. İkt. Fak. Dergisi, Prof. Dr. C. Orhan Tütengil'e Armağan, Özel Sayı:1*, İstanbul.
- Borwn, L. R. (1978). Dünya Nüfusundaki Olumlu ve Olumsuz Gelişmeler, (Çev. Pur, N.), *İstanbul İTİA. Dergisi*, S.1-2, İstanbul.
- Cipolla, C. (1990). *Dünya Nüfusunun İktisadi Tarihi*, (Çev. M. Sezgin, S.), İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Correa, H. (1963). *The Economics of Human Resources*, Amsterdam: Nort Holland Pub. Co.
- Dobb, M. (1981). *Kapitalizm-Sosyalizm-Az gelişmiş Ülkeler ve İktisadi Kalkınma*, (Çev. Selik, M.), Ankara: AÜ. SBF. Yayınları.
- Ekonomi Ansiklopedisi*, (1984), C.3, İstanbul: Paymaş Yayınları.
- Enke, S. (1975). Hızlı Nüfus Büyümesinin Ekonomik Sonuçları, (Çev. Berberoğlu, N.), *Eskişehir İTİA Dergisi*, C.11, S.1, Ocak.
- Frey, S. J. (1985). *Az gelişmişlik İktisadı*, (Çev. Kılıçbay, M.A.-Öçal, T), Gazi Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Habakkuk, J. (1966). Nüfus Artışı ve İktisadi Kalkınma, *İktisadi Kalkınma, (Seçme Yazılar)*, (Der. Berk, M.- İlkin, S.), Ankara: ODTÜ.
- Hanson, J. L. (1986). *A Dictionary of Economics And Commerce*, London, Longman.
- Karluk, R. (1976). Dünya Nüfusundaki Artış Eğilimleri Karşısında Gelişmekte Olan Ülkelerin Kalkınma Sorunları ve Türkiye'deki Durum, *Eskişehir İTİA Dergisi*, C.12, S.1, Ocak.
- Kazgan, G. (1993). *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Keyder, Ç. (1979). *Emperyalizm Az gelişmişlik ve Türkiye*, İstanbul: Birikim Yayıncılık.
- Kuyucuklu, N. (1982). Gelişmiş Ülkelerde Nüfus Sorunu, *İst. Üniv. İkt. Fak. Dergisi, Özel Sayı: 1*, İstanbul.
- Küçükkalay, A. M. (1998). Cumhuriyet Döneminde İktisadi Planlama ve Beş Yıllık Kalkınma Planlarının İstihdam Açısından Analizi, Marmara Üniv. Sos. Bil. Ens. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- Lipsey, R. G.- Steiner P. O. *Economics*, Fifth Edition, Harper And Row.
- Maltus, T. R. (1973). *An Essay On The Principle of Population*, London: J. M. Dent And Sons Ltd.
- McNamara, R. S. (1973). Üçüncü Dünya Ülkelerinde Nüfus Artışı ve Ekonomik Kalkınma, (Çev. Karluk, R.), *Eskişehir İTİA. Dergisi*, C.9, S.12, Haziran.

- Özoğuz, K. (1973). Nüfus Hacmi ve Artışı Üzerine Çağlar Boyu Süregelen Tartışmalara Toplu Bir Bakış, *İÜ. İkt. Fak. Dergisi*, Eylül, C.32, S.1-4.
- Parasız, İ. (1997). *Modern Makro Ekonominin Temelleri*, Bursa: Ezgi Kitabevi.
- (1998). *Makro Ekonomi Teori ve Politika*, Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Peterson, W. C. (1967). *Income Employment And Economic Growth*, New York: W. W. Norton And Company.
- Richardson, J. H. (1965). İktisadi Kalkınmanın İnsangücü ve Emekle İlgili Bazı Yönleri, (Çev. Kuruç, B.), *AÜ. SBF. Dergisi*, C.22, No:2, Haziran.
- Samuelson, P. A.-Nordhaus, W. (1985). *Economics*, Twelfth Edition, Singapore: McGraw Hill.
- Savaş, V. F. (1999). *İktisadın Tarihi*, 3. Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- (1986). *Kalkınma Ekonomisi*, 4. Baskı, İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Tanyeri, İ. (1987). *Nüfus ve Ekonomi*, Ankara: Türkiye Çevre Sorunları Vakfı Yayınları.
- Tinbergen, J. (1962). Kalkınma Teorisi-Bir Ekonomet-ricinin Görüşü, (Çev. Görün, F.), *DPT. Planlama Dergisi*, C.2, S.2, Kış.
- Türkay, O. (1961). Türkiye'nin Nüfus Problemi, *DPT. Planlama Dergisi*, C.1, S.1, Haziran.
- UN, Human Development Report, (1992). New York: Oxford University Press.
- WB, World Development Report, (1993).
- WB, World Development Report, (1992). New York: Oxford University.
- WB, Social Indicators of Development 1990, (1990).
- Yıldırım, K.- Karaman, D. (1999). *Makro Ekonomi*, Eskişehir: Eğitim Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yayınları, Yay. No: 145.
- Yüce, D. (1985). İktisadi Analizde Beşeri Sermaye Kavramı, *Uludağ Üniversitesi İİBF. Dergisi*, C.6, S.2, Kasım.